

Prilog istraživanju običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom

Mario Katić

The term mirila in the literature involves the stone construction marking the resting place with the deceased. Karsikko, roughly, means “pruning of the tree”, but also denotes memorial inscription features on boards, on building walls or on rocks. Karsikko as a memorial to the place of resting with the deceased has the same function as a cross-tree. At sixteen sites in Bosnia and Herzegovina there are also records of the custom of incising the cross on trees at the road crossings where they rested with the deceased. In this paper I have tried, on the basis of the available literature and newly discovered data, to indicate possible links among the practices of mirila, karsikko, and cross-tree.

Keywords: *mirila, karsikko, cross-tree*, funeral customs, resting with the deceased, marking places.

Mirila

U ovom radu pokušao sam na osnovu dostupne literature i novootkrivenih podataka naznačiti moguće poveznice između običaja gradnje *mirila*, običaja *karsikko* te *križ-drva*.¹ Pomoću tih usporednica nastojat ću pokazati kako običaj obilježavanja mjesta na kojemu se odmara s pokojnikom nije svojstven samo uskom pojasu hrvatskog zaleđa i kako će, ako se želi doći do važnijih spoznaja o običaju gradnje *mirila*, biti nužno proširiti geografski kontekst i fokus istraživanja. Kada sam prije više od tri godine započeo istraživanje običaja koji sam tada poznavao pod imenom *mirila*, bio sam uvjeren, kao i dotadašnji istraživači, kako je on jedinstven i svojstven području Velebita. Vrlo brzo nakon početka ozbiljnijeg istraživanja shvatio sam razinu nepoznavanja ovoga, kako ga sada nazivam (2012.), običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom.² Naziv *mirila* u literaturi podrazumijeva kamenu suhozidnu gradnju kojom je obilježeno mjesto odmaranja s pokojnikom. Ono je obično bilo na putu od pokojnikove kuće do groblja. Pogrebna povorka zaustavljala bi se, a nosači bi pokojnika spustili na zemlju prvi i posljednji put prije groblja. Na nekim lokalitetima *mirilo* bi se sagradilo odmah (postavljao bi se kamen iznad glave i kamen ispod nogu, a nakon podizanja *kapse* popločali bi i prostor između), na drugim bi se gradilo nakon nekoliko sati, dana ili tjedana.³ Kako je

¹ Zahvaljujem se dr.sc. Katji Hrobat, ddr.sc. Andreju Pleterskom i kolegi Matiji Dronjiću na komentarima i savjetima.

² Detaljnije o problemu terminologije te današnjem značenju ovoga običaja vidi u: Katić, Mario (2012) Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom: naracije o *mirilima* kao mjestima sjećanja. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar 53 (u tisku)

³ Katić 2010

Slika 1. Počivaljke Golubić kod Obrovca.

velebitsko područje bogato kamenom, a i ljudi su bili vični njegovu obrađivanju, *mirila* ovoga područja vrlo su lijepo obrađena i ornamentirana. Nekoliko je autora opisalo ornamentiku, a ona najvjerojatnije ima određeno simboličko značenje povezano sa suncem, dušom i zagrobnim životom.⁴ *Mirila* koja su danas zaslugom nekoliko pojedinaca očuvana na velebitskim lokalitetima već desetljećima stoje »konzervirana« u vremenu, a nova se više ne grade.⁵ Najmlađe izgrađeno *mirilo* na tim lokalitetima datira iz 70-ih godina 20. stoljeća. Nakon masovna odlaska ljudi iz velebitskih zaselaka na rad izvan Hrvatske ili na obalu gdje se zbog razvoja turizma preselio život, prestaje višesatno nošenje pokojnika *kozjim stazama* do groblja, pa tako i gradnja *mirila*. Na takve »mrtve« lokalitete, obnovljene i očuvane djelovanjem TZ Starigrada i Ministarstva kulture RH, došli smo istraživati, počeli smo promatrati i zaključivati.⁶ Pišući rad o *mirilima*, istražio sam ma-

⁴ Trošelj 1981; 2010

⁵ Problematikom očuvanja i turističke valorizacije mirila na velebitskim lokalitetima bavit ću se u nekom budućem radu.

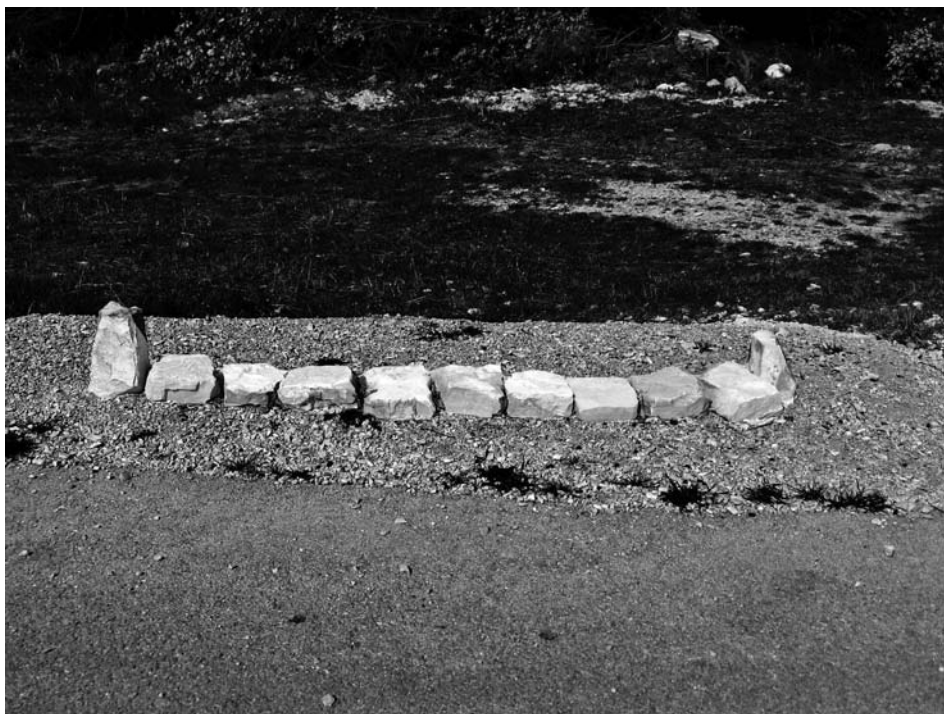
⁶ Moje prvo istraživanje *mirila* na Velebitu počelo je 2009. godine, u okviru projekta: Mitski krajobraz kao izvor znanja o organizaciji prostora, pod vodstvom dr.sc. Andreja Pleterskog i dr.sc. Gorana Pavele Šanteka.

Slika 2. Počivaljke Bogatnik kod Obrovca.

lobrojni literaturu te shvatio kako je običaj rašireniji nego što sam pretpostavljao. *Mirila* su se gradila i u zaleđu Senja te Zadra. Istražujući *mirila* u zaleđu Zadra, suočio sam se i s problemom terminologije jer se na lokalitetima zadarskog zaleđa ovaj običaj, između ostaloga, naziva *počivala*, *počivaljke*, *mjerila* itd. No suočio sam se i s činjenicom kako se običaj još uvijek prakticira! Naime, na području Žegara i Krupe kod Obrovca te Korlata kod Benkovca stanovništvo još uvijek obilježava mjesto odmaranja s pokojnikom.

Naravno, običaj se prilagodio novim životnim okolnostima. Današnji stanovnici, spomenutih područja, pokojnika voze u mrtvačkim kolima, ali se ipak zaustavljaju na određenom mjestu i to mjesto obilježavaju gradnjom suhozidne kamene konstrukcije ili prevrtanjem kamenja. No bez iznošenja ili spuštanja pokojnika na zemlju. Tom praksom sačuvalo se sjećanje na običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, ali starija se funkcija izgubila. Što je prvotna funkcija ovoga običaja, nemoguće je saznati. Postoje razne ali više-manje slične teorije i pretpostavke istraživača koji su se bavili oblicima ovoga običaja. Obilježje mjesta odmaranja s pokojnikom smatralo se granicom između dvaju svjetova, svijeta živih i svijeta mrtvih. Teorijski promatrano, ovaj običaj školski je primjer Van Genepovih obreda prijelaza. Fizički put manifestira se kao put u drugi svijet i promatra kao liminalni period u kojem duša luta te se mora vezati uz, u ovom primjeru, kamen – *mirila*. Zato se prema istraživačima obilježava mjesto posljednjeg odmora kako se pri ponovnom povratku (Dan mrtvih, primjerice) lutajuća duša ne bi vraćala među žive. Druga bi funkcija bila manje duhovnija. Naime, na području gdje je zabilježen običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u obliku gradnje *mirila*

Slika 3. Mirilo Korlat kod Benkovca.

živjelo se na gorštački način – u zaselcima koji gravitiraju jednoj crkvi, odnosno groblju. Stoga je odlazak na groblje ponekad značio i višesatno hodanje, a nošenje pokojnika nije bilo nimalo lak posao, pa je bilo potrebno mjesto odmaranja. Kako je to mjesto, čini se, odabrano vrlo pomno s određenim očekivanjem i značenjem, postalo je i simbolički ispunjeno. Uz praktičnu namjenu (odmaranje) te ritualno-religijsko značenje (duša, prag i sl.) to je mjesto imalo i funkciju osmrtnica te tako omogućavalo sjećanje na pokojnike. Na nekim lokalitetima prilikom gradnje suhozidne konstrukcije strana kamena koja je bila u zemlji okretala bi se prema gore tako da bi svatko tko prođe mogao uočiti kako je obilježje svježije i da je netko u tom zaselku nedavno umro. Većina lokaliteta *mirila* bila je bliže zaselku nego groblju, ali svakako na zemlji koja »pripada« zaselku. Ljudi su čuvajući stoku ili zbog kakva drugog posla vrlo često prolazili pored tog mjesta što im je davalo priliku pomoliti se za pokojnike, jer su zbog udaljenosti vrlo rijetko odlazili na groblja. Često sam nailazio i na primjere ljudi koji uopće ne znaju gdje su pojedini članovi njihovih obitelji pokopani, ali znaju gdje im je obilježje odmaranja. Svakim novim istraživanjem ili iščitavanjem literature i arhivske građe proširivao se i prostor poznavanja ili prakticiranja ovoga običaja, tako da sam zabilježio lokalitete sve do zaleđa Splita i Sinjske krajine. Uviđajući raširenost ovog običaja, i dalje sam bio uvjeren kako se radi o običaju karakterističnom za hrvatsko zaleđe.

Običaj *karsikko* i *križ-drva*

Nakon konferencije o svetim mjestima koja je održana u Finskoj⁷, a na kojoj sam izlagao o svojem istraživanju *mirila*, prišle su mi kolege iz Finske i upozorile me kako je postojao sličan običaj i u finskoj pokrajini Kareliji.⁸ Običaj je u Finskoj poznat pod nazivom *karsikko* što otprilike znači kresanje grana stabla, ali označuje i memorijalna obilježja na dasci, zidovima zgrada ili stijenama.⁹ Pogrebna procesija koja je krenula od kuće pokojnika prema groblju zaustavila bi se na određenu mjestu koje se već prije koristilo u istu svrhu, a ljudi bi na odabranu stablu urezali križ, inicijale pokojnika, godinu smrti itd., ili bi isto napisali na dasci koju bi potom zakucali na stablo.

Sudionici povorke popili bi gutljaj alkoholnog pića i molili u pokojnikovu čast, a tom obrednom radnjom, prema Janne Vilkuuni, pokojnikova bi duša bila vezana uz stablo koje se nazivalo *križ-drvo* (cross-tree). *Karsikko* označuje okresivanje grana stabla kao memorijalno obilježje za pokojnika s istom funkcijom koju je imalo i *križ-drvo*.¹⁰ Tijekom vremena *karsikko* je prestao označavati samo okresivanje grana stabla te je postao pojam i za upisivanje znakova na kamen, na zidove zgrada pa i za natpis na drvenoj dasci koja se zabijala čavlama na *križ-drvo*. Značenje ovoga običaja Vilkuuna traži prije svega u već spomenutoj teoriji obreda prijelaza, odnosno posljednjeg čovjekova prijelaza iz svijeta živih u svijet mrtvih¹¹ te u *križ-drvu* kao simboličkoj granici tih svjetova.¹² Tijekom vremena, prema Vilkuuni, mjesto je promijenilo funkciju i postalo mjesto sjećanja na pokojnike.¹³ Na taj se način običaj očuvao relativno dugo, mjesto se izvođenja premjestilo u dvorišta farmi – privatnu sferu, a obilježja su postala bogatija ornamentikom.¹⁴ Praksa obilježavanja zaustavljanja s pokojnikom na određenom mjestu na otprilike pola puta do groblja – običaj *karsikko* – transformirala se promjenom životne svakodnevice. Promijenilo se i mjesto i sredstvo obilježavanja. Početkom 19. stoljeća *karsikko* ili *križ-drvo* više se nije izrađivalo na stablu na pola puta do groblja, nego se sve češće to činilo pričvršćivanjem ispisanih daski na zidovima gospodarskih zgrada koje su pripadale pokojniku, a sredinom 19. stoljeća i na stijenama u dvorištu farmi.¹⁵ Običaj je potpuno nestao početkom 20. stoljeća.¹⁶ Janne Vilkuuna pozabavio se dvama problemima: raširenošću i ograničenošću običaja. Razloge postojanja bilo kojeg od ovih dvaju oblika u samo nekim dijelovima Finske kao što su Savo, Karelija, jugoistočna Finska i samo kod nekih konfesija – nisu ga poznavali luterani zapadne Finske te grkokatolici Karelije¹⁷, autor pronalazi u ranoj kristijanizaciji zapadne Finske te poziciji crkve i groblja u sredini sela.¹⁸ Ipak, sličan ili isti običaj pronalazi i u susjednim zemljama. Švedanin Carl von Linne opisuje sličan običaj 1734. godine u Dalecarlii u Švedskoj:

⁷ Radi se o konferenciji *Water, Borders and Boundaries. 4th Conference on Holy Places*, održanoj na Sveučilištu u Turkuu, Finska, od 6 do 8 svibnja 2010. godine.

⁸ Ovim putem zahvalio bih se kolegi Juhii Ruhonenu na informacijama i članku koji mi je puno pomogao.

⁹ Vilkuuna 1993:136

¹⁰ Vilkuuna 1993: 136

¹¹ Vilkuuna 1993: 144

¹² Vilkuuna 1993: 149

¹³ Vilkuuna 1993: 145

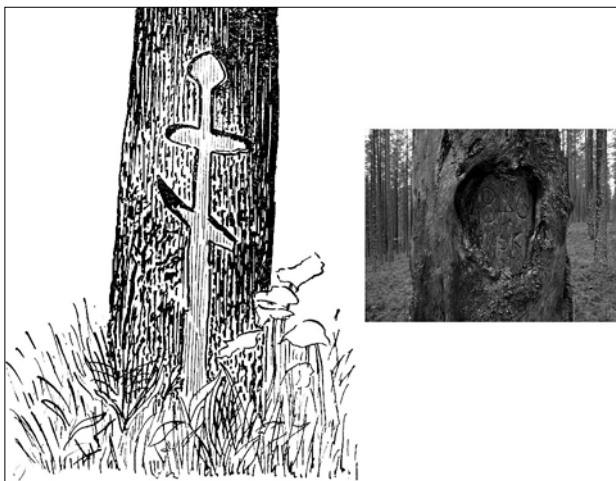
¹⁴ Vilkuuna 1993: 150

¹⁵ Vilkuuna 1993: 144

¹⁶ Vilkuuna 1993: 137

¹⁷ Vilkuuna 1993: 141

¹⁸ Vilkuuna 1993: 149

Slika 4. Karsikko iz Karelije, Finska
(preuzeto s <http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11.php>).

Na udaljenosti 7.5 km od Mora na putu do Elf-Dahla mogao se pored ceste vidjeti rijedak običaj ljudi te regije. Na nekoliko borova uz cestu bilo je zakovano oko 120 ploča, na jednom je bilo 56, na drugom 35, 14 na trećem, 10 na četvrtom, 8 na petom. Svaka je ploča bila duga oko pola lakta, 3 pedlja široka, crna s urezanim slovima koja su izgledala bijela na stablu... Najstarija koju sam vidio bila je iz 1670. i postoji kontinuirano od tada. Kada su ljudi nosili svoje pokojnike u crkvu, obično su se odmarali na ovom mjestu gdje su sa sobom donosili ploču na kojoj je zapisano ime pokojnika i koju su zabijali čavlima u »stablo mrtvih« (death tree). Obično je svako selo imalo svoje stablo.¹⁹

Vilkuna pojašnjava kako je švedski običaj stabla mrtvih nestao u 19. stoljeću, ali još uvijek (1993.) postoji u jugoistočnoj Estoniji.²⁰ Križ-drvo u Estoniji veliko je stablo na prvom križanju cesta na putu od pokojnikove kuće do groblja u koje bi pokojnikova kumčad ili bliži muški rod urezivao križ.²¹ Obično se u stablo urezivalo više križeva, a ako je bilo moguće, križevi iste obitelji bili su urezivani na isto stablo. Oblik križa ovisio je o vještini i umjetničkom ukusu onoga tko ga urezuje. Najrašireniji je obični latinski križ koji kao dodatak ima temelj, dok se rijetko urezuje grčki križ, križ sv. Andrije i tzv. ruski križ. Zanimljiva je opaska autorice Marju Koivupuu o tome kako se po potrebi znalo urezivati i više križeva na različita stabla na putu do groblja, iako nije objasnila što znači *po potrebi*.²² Marju Koivupuu bilježi kako je urezivanje križa u stablo bio običaj na otoku Saarema do 1930-ih i 1940-ih godina 20. stoljeća te u sjevernoj Latviji koja je, doduše, bila naseljena Estoncima i oblikovala *jedinstveni kulturni areal Livonije*.²³ Porijeklo ovoga običaja Koivupuu pronalazi u animizmu pretkršćanskih vremena kada su tijela ostavljana u šumi, a duša je pokojnika živjela u svetim stablima.²⁴ U drugoj polovini 20. stoljeća urezivanje križa motivirano je religijskom koncepcijom preventivne magije te koncepcijom granice i opraštanja pokojnika od rodbine i svijeta živih, ili jednostav-

¹⁹ Vilkuna 1993: 138

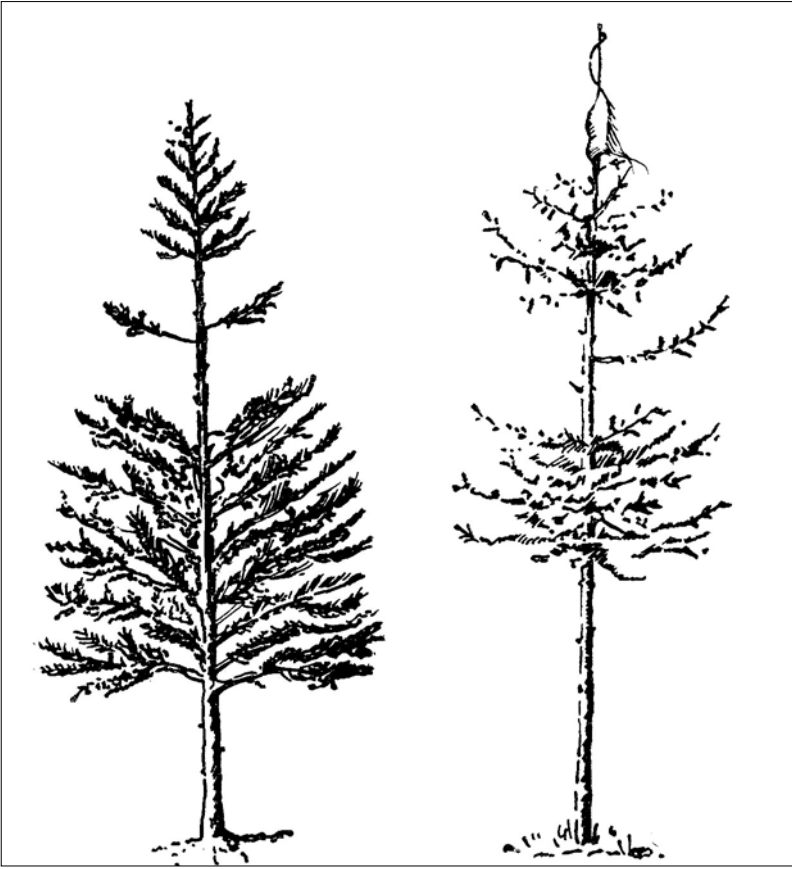
²⁰ Vilkuna 1993: 141

²¹ Koivupuu 2002: 83

²² Koivupuu 2002: 85,86

²³ Koivupuu 2002: 83

²⁴ Koivupuu 2002: 83

Slika 5. Rekonstrukcija Karsikka, Karelija, Finska (preuzeto s <http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11.php>).

no održavanjem stare tradicije – križ je urezivan kao sjećanje na pokojnika zato što je tako oduvijek bilo.²⁵ Teorije i ideje o razlozima ove prakse koje je već predložio Vilkuina ponavljaju se. Autorica opaža i kako je ovaj običaj koji je karakterističan za Estoniju najvjerojatnije jedinstven u cijeloj Europi, ako ne i u svijetu.²⁶ Time zapravo pokazuje nedovoljnu informiranost o ovoj temi, jednaku mojoj na početku istraživanja *mirila*. Istovremeno još jednom dokazuje potrebu komparativnog promatranja ovakvih i sličnih običaja na širem geografskom prostoru. Iako se običaj *karsikko* najviše očituje upravo u pogrebnim obredima, Alex Konkka donosi puno širi kontekst ovoga običaja i tvrdi kako je nekada bio geografski puno rašireniji i kako je pratio sve značajne događaje u životu pojedinca, obitelji ili šire zajednice.²⁷ Neke od oblika *karsikka* Konkka navodno pronalazi na velikom geografskom području od sjeverne Europe do Urala na istoku.²⁸ Bilježi kako je običaj *karsikko* bio inicijacijski obred za mlade lovce i ribolovce, ali je i onim iskusnijim služio kao zavjet. Ribari su se znali zavjetovati da će ako ulove dovoljno ribe

²⁵ Koivupuu 2002: 85

²⁶ Koivupuu 2002: 82

²⁷ Konkka 1986: 2003

²⁸ Konkka 2003

napraviti *karsikko* kao spomen na to. Molili su i sv. Petra da im pomogne u ribolovu za što će mu kao zahvalu napraviti *karsikko* i urezati križ.²⁹

Postoje zapisi o tome kako se *karsikko* radio i kada bi u kuću, odnosno selo, dolazio gost. Prilikom vjenčanja mladenci bi također zajedno napravili *karsikko*.³⁰ Nije se svodio samo na urezivanje križa ili znakova u stablo, nego je u punom smislu naziva označavao okresivanja grana i razna oblikovanja stabla. Kakav će oblik poprimiti stablo, ovisilo je o prilici te o konkretnoj situaciji pojedinca ili obitelji. Ovisilo je o tome jesu li živa oba roditelja ili samo jedan, koji je od njih živ, je li pojedinac oženjen, udovac ili je mladić i sl. Za svaku od tih prilika postojalo je drugačije pravilo okresivanja grana i oblikovanja stabla.³¹ Konkka se najviše osvrće na ulogu *karsikka* u pogrebnim običajima i kultu mrtvih te izravnu vezu između stabla i zagrobnog života pronalazi u »ispovjednom stablu«. Ako bi se čovjek našao u životnoj opasnosti a bio bi udaljen od naseljenih mjesta i svećenika, kleknuo bi pred stablo i priznao mu sve svoje grijeha. Potom bi u nj urezao križ. Svrhu ovoga običaja pronalazi u zaštitničkoj magiji pred lutajućim dušama pokojnika koja došavši do *karsikka* i urezanih znakova ne ide dalje.³²

Križ-drvo na našim prostorima i upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije

Sredinom 20. stoljeća započelo je detaljno i sustavno prikupljanje elemenata tradicijske kulture na prostoru bivše Jugoslavije radi izrade Etnološkog atlasa Jugoslavije. Cilj je bio na osnovu četiri upitnice, koje su obuhvaćale duhovnu i materijalnu kulturu, skupiti građu na što više lokaliteta te na osnovu dobivenih podataka napraviti etnografske karte. Pomoću tih karata analizom bi se došlo do zaključka o oblicima, raširenosti i u konačnici porijeklu određenog segmenta tradicijske kulture. Osnovni kriterij za kartografiranje i određivanje istraživačkih točaka bila je prostorna zastupljenost. Međutim, postojala je opasnost pozitivističkog pristupa koji bi se zadovoljavao samo utvrđivanjem činjenica, ograničavajući se na njihovu deskripciju, a bile bi prikazane statički i kronološki nedorečeno.³³ Dodatni je problem što je svaka ispunjena upitnica bila metodološko-teorijski nedorečena, a zapisi pojedinih elemenata tradicijske kulture u potpunosti su istrgnuti iz konteksta i gotovo neupotrebljivi. S dosta nedostataka, građa koja je skupljena ispunjavanjem tih upitnica i danas može poslužiti kao referentna literatura, iako ne služi osnovnoj namjeni – izradi etnografskih karti. Uz nužan oprez, uvidom se u upitnice može dobiti okvirni prostorni razmještaj pojedinih pojava.³⁴ Dodao bih kako se kod kvalitetnije ispunjenih upitnica može dobiti i puno više informacija. Zbog svih navedenih teorijsko-metodoloških problema smatrao sam da je potrebno napraviti kontekstualni uvod u prikaz građe. Naime, istražujući običaj *mirila*, pregledao sam i upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije koje se danas čuvaju u arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zagrebu.³⁵ Pitanje koje se odnosilo na ovaj običaj nalazilo se u upitnici IV. sastavljenoj 1967. godine u dijelu *Sprovod (pogreb) i nadgrobni spomenik*, pod pitanjem 8, a glasi: *Zastaje li pogrebna povorka (sprovod, pratnja ili?) na*

²⁹ Konkka 1986

³⁰ Konkka 1986; 2003

³¹ Konkka 1986

³² Konkka 1986

³³ Đaković 2011: 49

³⁴ Černelić 1997: 6

³⁵ Zahvaljujem Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju na uvidu u arhivsku građu, a naročito kolegi Matiji Dronjiću koji mi je bio od iznimne pomoći prilikom pregledavanja arhiva.

putu do groblja na određenim mjestima (npr. na raskršćima: počivala, mirila ili?)? Da li su ondje postavljene kamene ploče ili što drugo na što se postavlja lijes s pokojnikom? Jesu li to iste ploče za sve pokojnike ili se za svakoga slože posebno (uz glavu i noge uspravno, a među ovima popločeno?) pa to tako zauvijek ostaje? – Da li se na počivalištu zasjeca neko stablo? Već iz samoga pitanja možemo iščitati određene činjenice. Prije svega, autor ili autori pitanja bili su očito dobro upoznati s običajem *mirila* i/ili *počivala*, a iz zadnjega dijela pitanja uviđa se kako su poznavali mogućnost zasijecanja stabla na tom, kako ga oni nazivaju, *počivalištu*. Pregledavajući upitnice s prostora Hrvatske, nailazio sam na zapise o postojanju običaja odmaranja s pokojnikom i obilježavanja mjesta gradnjom *mirila* ili *počivala* na već poznatim i očekivanim lokalitetima, ali i na nekim neočekivanim kao što je Gračac. Time se donekle proširilo poznavanje raširenosti ovoga običaja u unutrašnjost kontinenta. Međutim, kada sam prešao na upitnice drugih prostora kao što su Bosna i Hercegovina, Srbija, Makedonija i Crna Gora, naišao sam na neočekivane podatke. U šesnaest upitnica na lokalitetima u Bosni i Hercegovini zabilježen je običaj odmaranja s pokojnikom i urezivanja križa na stabla na križanjima cesta. Detaljnost i kvaliteta zapisa varira od upitnice do upitnice, ali se iz njih mogu iščitati podaci o obliku i načinu izvođenja toga običaja te naziv lokaliteta na kojem se odmaralo i urezivalo križ. Tako se u Bojištima kod Nevesinja odmaralo na *odmaralima* ako je groblje daleko.³⁶ U Laktašima kod Banje Luke kola s pokojnikom zaustavljala bi se tri puta i svaki bi se put pokojnik spuštao na zemlju.³⁷ Kod Šipova pogrebna povorka zaustavljala bi se samo jednom na, kako su rekli kazivaci, *počivalu*, gdje se nalazio *krstati cer* u kojega bi se urezao križ.³⁸ Kod Dervente pogrebna se povorka zaustavljala pred grobljem gdje se nalazilo *počivalo* te stablo u koje se zasijecao križ.³⁹ U Jošavici kod Odžaka sprovod se također zaustavljao na *počivalu* pred grobljem i urezivao se križ na *krstati cer*.⁴⁰ Zanimljiv detalj nalazi se u upitnici ispunjenoj kod Dervente. U njoj se bilježi zaustavljanje na nekoliko mjesta putem do groblja i na svakom od njih urezivao bi se križ na stablo koje se neće brzo posjeći.⁴¹ Na dvama lokalitetima geografski blizu dalmatinskom zaleđu i kamenitijim predjelima zabilježen je drugačiji oblik obilježavanja odmaranja s pokojnikom. U Brežnju kod Srebrenice pogrebna povorka zaustavljala bi se tri puta i svaki put pokojniku bi se stavio kamenčić pod glavu.⁴² U Palama kod Sarajeva povorka se također zaustavljala tri puta. Pokojnika se spuštalo na zemlju te bi mu se za vrijeme popova *čitanja* stavio jedan kamen iznad glave, a drugi ispod nogu. Iz upitnice nije jasno je li se ta praksa izvodila na svakom mjestu zaustavljanja ili samo na jednom, a dodatnu pomutnju unosi zapis koji slijedi i pojašnjava kako se do groba više ne odmara.⁴³ Na obrađenim lokalitetima u Srbiji zapisi su gotovo identični. Pogrebna povorka zaustavljala bi se tri puta na križanjima. Mjesto zaustavljanja nazivali su *počivališta* gdje bi se urezivao križ na neko stablo. Većina tih lokaliteta je kod Kraljeva.⁴⁴ Za Crnu Goru i Makedoniju ima najmanje podataka. U Crnoj Gori zabilježeno je odmaranje tri puta do groblja i to na lokalitetu

³⁶ Upitnica jK431, 1183

³⁷ Upitnica Fi331, 1159

³⁸ Upitnica hI224, 1139

³⁹ Upitnica Fj311, 1088

⁴⁰ Upitnica FK212, 1090

⁴¹ Upitnica Fj113, 1725

⁴² Upitnica km231, 117

⁴³ Upitnica IL323, 389

⁴⁴ Upitnice iP123, 2236; iP423, 2238; iP341, 2233

Trepča kod Nikšića⁴⁵, a u Makedoniji je zabilježeno zaustavljanje nekoliko puta na križanjima bez definiranja lokaliteta.⁴⁶

Drugi oblici obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom:

Na početku ovoga poglavlja bitno je naglasiti kako mi cilj nije ponuditi prikaz praksi obilježavanja odmaranja s pokojnikom u Europi ili šire. Takav posao iziskivao bi višegodišnji arhivski, knjižnični i terenski rad na velikom geografskom prostoru. Međutim, mislim da je nužno osvrnuti se i na literaturu koju sam do sada prikupio a koja donosi zapise o određenim praksama iz raznih dijelova Europe. Te se prakse na određen način mogu povezati s oblicima koji su u fokusu ovoga rada. Postoje zapisi o običaju zaustavljanja pogrebne povorke na putu do groblja i u Sloveniji. No zasad nisam naišao ni na kakav opis prakse obilježavanja mjesta zaustavljanja. Na slovenskom Krasu postojala su standardizirana mjesta zaustavljanja na kojima bi se spuštalo pokojnika. Na tim mjestima bi se pomolili, i pritom bi se zamijenili nosači pokojnika. Naziv za to mjesto odmaranja je *mrtva počivala*, izraz je u množinskom obliku na kraškome narječju.⁴⁷ Katja Hrobat upozorava kako je saznala od kazivačice da se na *mrtvim počivalima* ne odmaraju radi odmaranja, nego zbog navike.⁴⁸ Kao i prethodni autori koji su se bavili sličnim praksama, i Hrobat smatra kako se ovdje radi o, u tradicijskom vjerovanju, granici između svijeta živih i mrtvih, naročito zato što se mjesto odmaranja gotovo uvijek vezuje uz križanje cesta⁴⁹ te se nalaze i na stvarnim katastarskim granicama.⁵⁰ Katja Hrobat pronalazi poveznice između *mrtvih počivala* i *mirila* ističući kako su oba običaja *edini kraj na pogrebnih poteh, kjer so lahko nosači krsto s pokojnikom položili na tla, se spočili, opravili obrede zanj, postali za nekaj časa in zopet krenili na pot do pokopališča brez nadaljnega vmesnega postanka*.⁵¹ Iako, kako sam već napisao, nema zabilježenog obilježavanja toga mjesta postojanje toponima *Križen drev* između sela Slope i Brezovice, te na tromedi Rodika, Slopa i Artviža moguće upućuju na nekada postojanje običaja urezivanja obilježja na stabla.⁵² U slovenskom predalpskom prostoru (Koruška i Tirol), kako ga naziva Milovan Gavazzi, bilježi postojanje mjesta zaustavljanja pogrebne povorke na križanjima, a nazivaju se *Totenrasten*. *Počivala* dalje nalazi na području švicarskih Alpi pod nazivom *Lychleu(stein)*, a odnosi se opet na zajednička *počivala* za odmor pogrebne povorke.⁵³ Najviše podataka donosi iz raznih dijelova Francuske gdje su postojala zajednička *počivala* na ulazima u groblje ili u blizini crkve. Ta *počivala* koja su se nazivala *pierres de morts* bila su napravljena od kamenog bloka na koji se spuštao pokojnik.⁵⁴ Najudaljenija geografska točka od prostora Hrvatske gdje je zabilježena praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom je Aransko otočje na kojem je A.C. Haddon u 19. stoljeću zapisao:

»Ima određenih mjesta, na kojima povorka zastaje na putu do groblja i na tim je mjestima uobičajeno podignuti malu spomen-hrpu kamenja ili pače jedan jedini kamen.

⁴⁵ Upitnica LI123, 2512

⁴⁶ Upitnican ou443, 751; Pu322, 752

⁴⁷ Hrobat 2010: 107

⁴⁸ Hrobat 2010: 114

⁴⁹ Hrobat 2010: 108

⁵⁰ Hrobat 2010: 38

⁵¹ Hrobat 2010a: 37

⁵² Hrobat 2010a: 43

⁵³ Gavazzi 1978: 201,202

⁵⁴ Gavazzi 1978: 202,203

Na Sjevernom otoku opstoji priličan broj (oko 24) jedinstvenih spomenika podignutih uz cestu na tim mjestima za počivanje». ⁵⁵

Podaci koje donosi Gavazzi nedostatni su zbog nepoznatih izvora podataka (često se zahvaljuje kolegama na informacijama) ili nedostupnost izvora na koje se poziva, a iz kojih, osim ovoga zadnjega citata, ne donosi nikakve ulomke niti kakve bitne informacije. Slično obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom kakvo opisuje Haddon zabilježeno je i u Škotskoj i Walesu gdje bi svaki sudionik pogrebne povorke dodavao kamen na *cairn* (hrpu kamenja) kod svakog mjesta odmaranja, obično na križanjima cesta. ⁵⁶ Ivan Krajač koji 1934. godine piše najstariji danas poznati rad o velebitskim i hrvatskim *mirilima* analogije ovome običaju pronalazi u običaju *totenbretter* s područja Austrije, Bavorske i Češke. Prilikom odmaranja na *mrtvačkim odmaralištima* (*totenrast*) te prilikom mijenjana nosača ljudi bi ostavljali uz stablo dasku na kojoj je pokojnik ležao na odru kao spomen toga odmaranja. ⁵⁷ Na tim daskama urezivali su križ, prvo slovo imena i prezimena pokojnika, godinu smrti te simboličke znakove (mrtvačku glavu, srce s križem itd.). ⁵⁸ Krajač smatra da je ovaj običaj *prastar* jer ga opisuju prve *kodifikacije Bavaraca* ⁵⁹, iako ne donosi o kojim se to kodifikacijama radi te što konkretno opisuju. Još jedan oblik odmaranja s pokojnikom intrigira, a to je odmaranje na kamenu *mejtašu* u Bošnjaka na području Bosne i Hercegovine. Antun Hangi koji početkom 20. stoljeća piše o životu i običajima muslimana u Bosni opisuje i takav kamen, iako ga on naziva *dženaze* ⁶⁰ kamen:

Pred svakim grobljem leži oveći kamen, isklesan u obliku pačet-vorine, dug po prilici kao i čovjek. Taj se kamen zove dženaze kamen. Kada ljudi donesu merhuma do dženaze kamena, polože ga sa nosilima tako da je licem okrenut prema Meki. Hodža stane i opet kraj nosila i pokojnika i, okrenuvši se prema Meki, počne klanjati dženaze namaz. Sav narod stoji u redovima iza hodže, pa i on s njime zajedno moli. ⁶¹

Na nekoliko drugih lokacija u Bosni opisuju se kameni *mejtaši* koji su imali i zanimljivu ulogu u nedavnoj prošlosti. Sve do 1941. godine jedan dio zeničke *čaršije* imao je naziv *Mejtaš*. Taj naziv dobio je po tzv. *mrtvačkom kamenu* – *mejtašu*, koji je bio u tom dijelu *čaršije*. Na taj *mrtvački kamen* polagao bi se pokojnik (*mejtom*) kojemu bi se klanjala *dženaza*. Sam naziv *mejtaš* dolazi od arapske riječi *mejt* što znači leš ili mrtvac i turske riječi *taš* što znači kamen. ⁶² Postojanje takva kamena u muslimana potvrđuje primjer iz sela Vranovići kod Klادنja gdje seljani i danas (2009) strogo brane diranje kamena *mejtaša*, a naročito njegovo micanje. Naime, vrhom je okrenut središtu islamskog religijskog vjerovanja (Meka). Mještanim Avdo Alikadić ispričao je novinarima kako je 1992. godine, tijekom rata u BiH, netko prevrnuo *mejtaš* te da je sedam dana i noći bez prestanka padala kiša, puhao strašan vjetar i sijevale munje. Avdo je s kladanjskim *hodžom* uz molitvu vratio kamen te se razvedrilo. ⁶³

⁵⁵ Gavazzi 1978: 203

⁵⁶ Richardson 1993: 97

⁵⁷ Krajač 1934: 166

⁵⁸ Krajač 1934: 166

⁵⁹ Krajač 1934: 166

⁶⁰ *Dženaza* je islamski vjerski obred sahranivanja jedne osobe, sastoji se od zajedničke molitve i samoga ukopa.

⁶¹ Hangi 2009: 208

⁶² <http://zenica-online.com/2010/09/zenicki-mejtas-i-musala/>

⁶³ http://www.rtvtk.ba/index.php?option=com_content&view=article&catid=71%3Amovies&id=1004%3Adob-rodosli-u-selo-samo-kamen-ne-dirajte&Itemid=166

Rasprava:

Iako praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom gradnjom *mirila* doista jest specifična za hrvatsko zaleđe (od zaleđa Senja i dijelova Istre do zaleđa Splita), obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom, općenitije govoreći, nije uopće jedinstveno. Kao što sam već prethodno napisao, u ovom se tekstu nemam namjeru ni mogućnost detaljnije baviti ovim široko rasprostranjenim i kompleksnim fenomenom. U raspravi ću se fokusirati na tri oblika prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom: *mirila*, *karsikko* i *križ-drvo* te na njihove transformacije i promjene funkcije. Odabrao sam ih zbog relativno dostupne literature i informacija te zbog velike sličnosti u izvođenju unatoč geografskoj udaljenosti, što pokazuje da je ova praksa bila doista raširena. Gotovo svu dostupnu literaturu prikazao sam u prethodnim poglavljima. Pažljiv čitatelj i sam je mogao uvidjeti sličnosti koje povezuju ove prakse. Prije svega tu je nužnost odmaranja s pokojnikom, obilježavanje mjesta tog odmaranja, urezivanje identitetskih oznaka (inicijali, ime, godina rođenja, godina smrti) te simboličkih oznaka (razna ornamentika). Smatram da značenjski nije važno što su *mirila* građena od kamena, a *karsikko* i *križ-drvo* kao materijalni posrednik koriste drvo. Razlog tome je geomorfološko obilježje terena na kojem se izvodila praksa. Karelija i Estonija gdje je dobro dokumentiran ovaj običaj područje je bogato šumom a siromašno kamenom, dok hrvatsko zaleđe ima suprotne geografske prilike. Budući da se čovjek djelomično prilagođuje okolišu, a djelomično okoliš prilagođuje sebi, ovakva dva oblika iste prakse ne trebaju čuditi. Prije pregledavanja upitnica Etnološkog atlasa Jugoslavije poveznicu između ovih dvaju običaja, iako su obilježjima slični, ne bih se usudio naznačiti. Međutim, sada kada imam zabilježen gotovo identičan oblik običaja na području današnje Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Makedonije, mislim da je sumnja u određenu povezanost manja, iako još uvijek ne bih ulazio u dalekosežna zaključivanja. Kako se ove dvije prakse mogu promatrati iz istog rakursa, pokazuje i promjena oblika prakse u samoj Bosni. U dijelu Bosne koja je bogatija šumom obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom na svim zabilježenim lokalitetima odnosi se na urezivanje u drvo, najčešće *cer*. Na lokalitetima koji su kamenitiji sredstvo obilježavanja je kamen, a vrlo je znakovito postavljanje kamena iznad i ispod glave! Treća zajednička odrednica ovih praksi, a koja dodatno pokazuje o nevažnosti materijala koji se koristi za obilježavanja mjesta, njihova je prilagodljivost novim životnim okolnostima. Krajem 19. stoljeća u Finskoj dolazi do promjene oblika obilježavanja, a zanimljivo je da se kao materijal koristi upravo kamen koji se nalazi u dvorištima seoskih domaćinstava i na koji se upisuju oznake. Na svim lokalitetima koji su detaljnije zabilježeni očit je određeni obrazac koji se ponavlja - promjena u izvođenju i značenju prakse, počevši od Švedske, Finske, Estonije do Bosne i Hercegovine te Hrvatske. Od velike važnosti mjesta i načina izvođenja, promjenom životne svakodnevnice dolazi i do promjena u samoj praksi. U Kareliji već u 19. stoljeću više nije bitno urezivati u stablo niti to činiti na pola puta do groblja, dovoljno je napraviti obilježje na kamenu u dvorištu ili dvorišnoj zgradi. U zaleđu Zadra danas (2012.), više nije bitno spustiti pokojnika na zemlju (čak ga se i ne iznosi iz automobila), bitno je obilježiti odmaranje. Zanimljivo je da svi autori koji su promatrali ovaj običaj u njegovu transformiranom obliku dolaze, neovisno, do gotovo istih zaključaka. Ovaj običaj postaje mjesto sjećanja ili praksa sjećanja, a gubi se njegov vjersko-simbolički vid. Tamo gdje se nije prilagodio novoj životnoj svakodnevici običaj je nestao. To nam jasno pokazuje da je oblik običaja koji smo svi istraživali i kojem smo neki više, neki manje tražili porijeklo i »izvorno« znače-

nje, kao što primjerice Koivupuu traži u animizmu, možda samo ostatak ostataka njegova, kako je napisao Krajač, »prastara« oblika, ako je ikada i postojao. Stoga i činjenica da smo svi, opet više-manje neovisno jedni od drugih, »pročitali« ovaj običaj kao obred prijelaza i uklopili ga u stoljeće staru i vrlo lako primjenjivu van Gennepovu teoriju, može značiti da smo ili svi u pravu, budući da smo na različitim lokalitetima i na osnovu građe iz raznih vremenskih razdoblja došli do istoga zaključka, ili da smo pod utjecajem teorijskih promatranja ukalupili ovaj vrlo kompleksan, raširen te promjena i prilagođavanju sklon fenomen. Ponekad, čini mi se, teorijska razmatranja više sputavaju nego što omogućuju interpretaciju. Ako je građa koju je zapisao Konkka vjerodostojna, onda su prakse obilježavanja mjesta imale puno važniju, širu i kompleksniju ulogu od sprječavanja povratka pokojnikove duše u svijet živih te označavanja granice između svijeta živih i svijeta mrtvih. No i dalje vjerujem kako je to bila jedna od funkcija ovoga običaja. Ako je doista određena praksa (okresivanje stabla) bila nužna na određenom mjestu u gotovo svim važnijim životnim prilikama, pa tako i u pogrebnom običajima, značilo bi da je taj kult nekada bio vrlo značajan. Kult vegetacije u različitim pojavnim oblicima, kao što je sakralizacija pojedinih biljnih vrsta ili dijelova biljaka, gotovo je univerzalna pojava.⁶⁴ U Indoeuroljana postoji ideja stabla kao koncepta strukture svemira, odnosno svijeta u kojem korijen predstavlja podzemni svijet (svijet mrtvih), deblo naš svijet, a krošnja nebeski (svijet bogova).⁶⁵ To u biti pokazuje kako je upravo deblo na koje se urezuju oznake posrednik između tih dvaju svjetova. Međutim, tu bih stao s daljnjim problematiziranjem. Ako je i postojao takav odnos prema stablu i općenito vegetaciji, već odavna nema nikakvu funkciju za običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, naročito u kontekstu *mirila*. Ono što je značajnije za *mirila*, a donekle pokazuje kontinuitet i s nestalim oblicima obilježavanja mjesta (*karsikko* i *križ-drvo* i u Finskoj i u Bosni i Hercegovini), mjesto je obilježavanja i njegova transformacija, promjena funkcije, odnosno »preživljavanje« relativno dugo vrijeme. Kada se opisuje mjesto obilježavanja, to je najčešće križanje cesta, bez obzira na to odnosi li se na lokalitete u Finskoj, Bosni i Hercegovini ili hrvatskom zaleđu. Kada se piše o hrvatskom zaleđu, u kontekstu mjesta, nije jednako promatrati lokalitete koji su se prestali koristiti prije 1970-ih godina, odnosno asfaltiranja cesta i probijanja novih putova, jer je time došlo i do promjene pozicije lokaliteta mjesta odmaranja s pokojnikom⁶⁶ i lokaliteta koji su stariji od toga vremena. Većina je starijih lokaliteta na križanjima putova, ali putova u smislu *kozjih staza*. Križanja su uvijek bila ambivalentni prostori u kojima različiti svjetovi uspostavljaju dijalog, ali i u kojima se ravnoteža ruši.⁶⁷ Od antičke Grčke kada su prilikom prolaska križanjem spuštali kamenčiće stvarajući tako kamene hrpe kao dar božanstvima⁶⁸ do narodnih vjerovanja o susretima s pokojnicima i njihovim dušama⁶⁹ križanja su uvijek bila simbolički nabijeno i fizički liminalno mjesto, odnosno opasno mjesto. Još se jedna činjenica pokazuje vrlo bitnom u kontekstu »dugog postojanja« ovoga običaja. Naime, u većini lokaliteta gdje se i danas obilježava mjesto odmaranja s pokojnikom, kao što je Žegar i Krupa

⁶⁴ Konkka 1986

⁶⁵ Šmitek 1999: 183, 184, 189; Katičić 2008: 39

⁶⁶ Detaljnije vidi u: Katić, Mario (2012) Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom: naracije o *mirilima* kao mjestima sjećanja. Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar 53 (u tisku)

⁶⁷ Hrobat i Lipovec Čebren 2008: 25; Hrobat 2010: 139

⁶⁸ Hrobat 2010: 133

⁶⁹ Hrobat 2010: 138

kod Obrovca, živi pravoslavno stanovništvo. Zasad je jedini lokalitet na kojem i katolici još uvijek obilježavaju mjesto odmaranja Korlat kod Benkovca. Pregledavajući upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije sa svih lokaliteta gdje je zabilježeno odmaranje s pokojnikom te urezivanje simbola i znakova na *križ-drvo*, prema njihovim imenima i izrazima te vjerskim praksama očito je kako se radi o pravoslavcima, iako ne piše konfesionalnost kazivača. Vodeći se primjerom iz hrvatskog zaleđa gdje postoji velik broj lokaliteta na kojima su se odmarali katolici i obilježavali to mjesto te nizom primjera odmaranja i obilježavanja iz Europe, naročito u ovom tekstu detaljnije obrađene Karelje gdje se također ne radi samo o pravoslavnom stanovništvu, mogu s velikom sigurnošću napisati kako ovaj običaj nije karakterističan samo za pravoslavce. Čak štoviše, možda niti samo za kršćane, ako se u obzir uzme muslimanski običaj kamena *mejtaša*. Međutim, činjenica je da su ga pravoslavci puno bolje i dulje očuvali. Dobar primjer upravo je hrvatsko zaleđe, ali i upitnice koje su, kada su skupljane, zabilježile običaj samo u pravoslavaca, dok su ga katolici očito već tada bili odavno napustili. Običaj nije ostao ni u sjećanju, a budući da mjesto nije obilježavano u trajnom materijalu kao što je kamen, nije ostao ni u prostoru. U muslimana običaj je nestao početkom Drugoga svjetskog rata, ali fizički ostatak u kamenu postoji još i danas. Zbog istovjetnih geografskih, političkih i povijesnih okolnosti moguće je da su upravo konfesionalnosti, odnosno crkvene institucije, bile jedan od razloga napuštanja ovoga običaja. Smatram da je i promjena životne svakodnevice odigrala vrlo važnu, ako ne i najvažniju, ulogu. Međutim, za utvrđivanje uloge katoličke i islamske crkve u opstanku ili prestanku ovoga običaja, osim sporadičnih primjera s terena, nemam dovoljno građe. Specifičnosti koje se pojavljuju kao pojedini oblici običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom pokazuju kako je potrebno svaki oblik ovoga običaja promatrati u njegovom specifičnom povijesnom i geografskom kontekstu. Razni regionalni i lokalni povijesni procesi imali su direktni utjecaj na održavanje ili nestajanje ovoga običaja, ili promjenu njegova simboličkog značenja.⁷⁰ Jednako tako, moguće je kako su i crkvene institucije (opet unutar određenog povijesnog konteksta) imale snažan utjecaj na oblik i izvođenje ovoga običaja. Primjerice, Andrej Pleterski smatra da je obnovom djelovanja pravoslavne crkve u 16. stoljeću te početkom katoličke obnove došlo do kompromisa u izvođenju pogrebnog rituala u dalmatinskom zaleđu. Tako da su tijela pokojnika pokapana u crkvenim grobljima, prema propisima državnih i crkvenih vlasti, dok su se o dušama, koje su bile važnije, brinuli na »stari« način – gradeći *mirila*.⁷¹ Ne ulazeći u raspravu o argumentiranosti ovih teorija, kao poučak možemo izvući da prilikom istraživanja bilo kojega oblika ovoga običaja trebamo u obzir uzeti lokalni, regionalni ali i širi povijesni kao i geografski kontekst.

Zaključna razmišljanja:

Najveći je problem i ovoga rada i općenito istraživanja ovoga običaja problem izvora. Postoje razni fragmentirani zapisi o raznim oblicima običaja i lokalitetima na kojima je postojao ili postoji. No zapisi nisu konkretni, nisu detaljni niti su kontekstualizirani. Očito je da je običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom bio rašireniji nego što je danas i da je imao sasvim drukčije simboličko i praktično značenje. Imamo sreću što je prostor hrvatskog zaleđa takvih geomorfoloških osobina da su se mjesta odmara-

⁷⁰ Katić 2010. Za *karsikko* običaj to je prikazao Jane Vilkkuna.

⁷¹ Pleterski 2010: 10

nja s pokojnikom obilježavala gotovo trajnim materijalom – kamenom, dok su na drugim lokalitetima slične prakse vrlo brzo nakon prestanka izvođenja i fizički nestale. U ovom radu promatrao sam zapravo dva nivoa običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. Prvi je mjesta odmaranja i obilježavanja mjesta odmaranja, običaj koji je zabilježen u gotovo cijeloj Europi. Drugi je oblik regionalnih specifičnosti kao što su *mirila*, *karsikko* i *križ-drvo*. Svrha ovoga rada bila je pokazati kako je običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom bio geografski rašireniji. Samim time ako želimo doći do novih spoznaja o specifičnim oblicima ovoga običaja morat ćemo proširiti i fokus istraživanja. Međutim, treba uvijek imati na umu kako je svaki pojedini oblik rezultat specifičnog razvoja u različitom povijesnom i geografskom kontekstu, jednako tako ima i specifična značenja i funkcije koje su se tijekom vremena mijenjale. Ključni cilj ovoga rada bio je upozoriti na postojanje ove prakse na području »iza« hrvatskog zaleđa te pokazati kako političke i konfesionalne granice nisu i kulturne granice te kako je ovaj običaj značajan i relevantan ne samo za uski pojas hrvatskog zaleđa nego i za puno širu regiju. Danas možemo samo skupljati fragmentirane zapise o ovom običaju po raznoj literaturi i arhivima pokušavajući složiti potpuniju sliku njegova postojanja nekada, iako nikada nećemo moći dati odgovore na većinu pitanja. Ono što je važnije, možemo promatrati na koji način običaj danas funkcionira⁷², koje su se i s kojim razlogom promjene dogodile te koju funkciju i značenje ovaj običaj ima danas za stanovništvo koje ga koristi i/ili iskorištava.

Literatura

- Černelić, Milana. 1997. Uvod u raspravu o etnološkoj kartografiji. Poticaj za istraživanje na primjeru teme o godišnjim vatrama. *Studia ethnologica Croatica* Vol. 9, str. 5-15.
- Đaković, Branko. 2011. Igre oko vatre: prilog etnološkim istraživanjima o vatri. Samobor: Meridijani.
- Gavazzi, Milovan. 1978. Vrela i sudbine narodnih tradicija. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Hangi, Antun. 2009. Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Dobra knjiga
- Hrobat, Katja i Uršula Lipovec Čebren. 2008. Križišča niso nikoli sama. Mejni prostori na Krasu in v Istri. *Studia Mythologica Slavica* XI, str. 25-38
- Hrobat, Katja. 2010. Ko Baba dvigne krilo: Prostor in čas v folklori Krasa. Ljubljana: Filozofska fakulteta
- Hrobat, Katja. 2010a. *Mrtva počivala* na Krasu v primerjavi z *mirili*. U: Pleterski, Andrej i Goran Pavel Šantek (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*. Ljubljana: ZRC SAZU, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa*, Supplementum 3, str. 37-44
- Katičić, Radoslav. 2008. Božanski boj. Zagreb/Mošćenička Draga: Ibis grafika
- Katić, Mario. 2010. *Mirila: porijeklo i značenje*. U: Pleterski, Andrej i Goran Pavel Šantek (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*. Ljubljana: ZRC SAZU, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa*, Supplementum 3, str. 15-35.

⁷² Detaljnije vidi u: Katić, Mario (2012) Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom: naracije o *mirilima* kao mjestima sjećanja. Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar 53 (u tisku)

- Koivupuu, Marju. 2002. The transformation of the Death Cult Over Time: the Example of the Burial Customs in Historic Vorumaa County. Preuzeto s <http://www.folklore.ee/folklore/vol22/burial.pdf>, str. 62-91
- Конкка, Алексей. 1986. Культурные процессы в Карелии Петрозаводск. Preuzeto s <http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11.php>
- Конкка, Алексей. 2003. Панозеро: сердце Беломорской Карелии. Preuzeto s http://www.vottovaara.ru/2010/karelia/karelia11_1.php
- Krajač, Ivan. 1934. Mirila. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XXIX, str. 161-168.
- Pleterski, Andrej. 2010. Uvod v *mirila*. U: Pleterski, Andrej i Goran Pavel Šantek (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*. Ljubljana: ZRC SAZU, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa, Supplementum 3*, str. 9-10.
- Richardson, Ruth. 1993. Death`s Door: Thresholds and Boundaries in British Funeral Customs. U: Davidson, Hilda Ellis (ur.), *Boundaries & Thresholds: Papers from a Colloquium of the Katherine Briggs Club*, str. 91-103
- Šmitek, Zmago. 1999. The Image of the Real World and the World Beyond in the Slovene Folk Tradition. *Studia Mythologica Slavica II*, str. 161-195
- Trošelj, Mira. 1981. Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada-Paklenice. *Senjski zbornik IX*, str. 115-148
- Trošelj, Mirjana. 2010. Natpisi i likovni prikaz na velebitskim mirilima. U: Pleterski, Andrej i Goran Pavel Šantek (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*. Ljubljana: ZRC SAZU, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa, Supplementum 3*, str. 66-76.
- Vilkuna, Janne. 1993. The Karsikko and Cross-Tree Tradition of Finland: The Origins, Change and End of the Custom. *Ethnologia Europaea 23*, str. 135-152.

Contribution to the Research on the Custom of Marking the Resting Place with the Deceased

Mario Katić

In this paper I have tried, on the basis of the available literature and newly discovered data, to indicate possible links among the practices of *mirila*, *karsikko*, and *cross-tree*. Using these comparisons I endeavor to show that the custom of marking the place of resting with the deceased is not specific to a narrow strip of the Croatian hinterland and that, if we want to gain important insights about the custom of *mirila*, it will be necessary to expand the geographical context and focus of research. The term *mirila* in the literature involves the stone construction marking the resting place with the deceased. It is usually on the way from the home of the deceased to the cemetery. The funeral procession would stop, carriers would lay down the deceased on the ground for the first and last time before the cemetery. In Finland there was a custom known as *karsikko* which roughly means “pruning of the tree”, but also denotes memorial inscription features on boards, on building walls or on rocks (Vilkuna 1993:136). The funeral procession from the house of the deceased to the cemetery stopped at a certain place which was already used for the same purpose, and people would select a tree and carve a cross, the initials of the deceased, year of death, etc., or write the same data on the board which would then be attached to the tree. *Karsikko* as a memorial to the place of resting with the deceased has the same function as a *cross-tree* (Vilkuna 1993: 136). Over time, *karsikko* became the term for markings on the stone, the walls of buildings and for the inscription on the wooden board that they nailed to the cross-tree. At sixteen sites in Bosnia and Herzegovina there are also records of the custom of incising the cross on trees at the road crossings where they rested with the deceased. At two locations in Bosnia, geographically close to the Dalmatian hinterland and the rockier area, there was another form of marking such a place. In Brežnja near Srebrenica they would stop three times and each time they would place a stone under the head of the deceased. In Pale, near Sarajevo, the procession also stopped three times. The deceased is laid on the ground and a stone is placed above his head and under his feet. In Serbia the funeral procession would also stop three times at intersections. Stopping places were called *počivališta* (resting place) and there they carved a cross on a tree. In Montenegro, at the site of Trepča near Nikšić, they were resting three times on the road to the cemetery. In Macedonia, there are also records of stopping at crossings but without defining a locality. At all recorded sites, there is a repeated pattern of constant change of performance and meaning of the ritual practice. Starting with Sweden, Finland, Estonia, and coming to Bosnia and Herzegovina, and Croatia. The significance of the place also changes, because of the change in everyday life. In Karelia in the 19th century it was no longer important to carve in the tree, or to rest on a half way to the cemetery, it was enough to make a mark on the stone in the yard or on the wall of the farm building. In the hinterland of Zadar today (2012.), it is not important to lay down the deceased on the ground (they don't even carry him out of the car), but it is important to stop and mark the resting place. The purpose of this study was to demonstrate that there could be a possible link between the customs of building of *mirila*, *karsikko* and *cross-tree* relying on an almost identical custom that was recorded in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro and Macedonia, and its geographical change as one approaches to the Dalmatian hinterland.